

Kozma Ahačič

CERKOVNA ORDNINGA,
Artikuli, abecednik, katekizmi –
in Dalmatinov magisterij

Leto 2013 je prispevalo med dosedanje podatke o slovenskih protestantskih knjigah nekaj pomembnih novosti.*

1. Najdbe v Sloveniji še neevidentiranih protestantskih tiskov v knjižnicah v Memmingenu in Erlangenu

Oktober 2013 je nemški raziskovalec Ulrich D. Oppitz našel v knjižnici mestnega arhiva v Memmingenu v Nemčiji nov izvod *Cerkovne ordninge*. Najdba je vzpodbudila tudi nadaljnje raziskave tega in z njim povezanih fondov.

V zvezi s tem smo postali pozorni na članek Ernsta Kyrissa (1970: 371–381) o württemberških renesančnih vezavah knjig s slovanskimi tiski Primoža Trubarja, ki je izšel leta 1970 reviji *Gutenberg-Jahrbuch*. Ta izvod revije smo v Slovenijo dobili, a smo ga sprva očitno prezrli, pozneje pa so ga po pomoti celo pozabili zavesti v (elektronski) katalog NUK-a. Raziskovalci so bili tako pozorni zgolj na dopolnitev članka, ki ga je čez dve leti pripravila Marianne Rozsondai (1972: 353–359) in ki se naše teme ne dotika. Morda je Kyrissov članek kak raziskovalec celo imel v rokah, pa se ni zavedal njegovega pomena. Ob prvem pogledu na članek namreč ni moč sklepati, da je omenjeni raziskovalec ob pregledovanju platnic naletel v knjižnici v Memmin-

* Prispevek s podobno vsebino je bil objavljen v *Slavistični reviji* (2013/4) in predstavljen januarja 2014 na študijskem večeru *Protestantskega društva Primož Trubar v Trubarjevi hiši literature* v Ljubljani. Na željo uredništva revije *Stati inu obstatu* ga ponovno objavljam v nekoliko dopoljeni in predelani obliki.

genu tudi na nekaj tiskov, ki jih dve leti prej Branko Berčič (1968: 152–268) ni zajel v svoj še danes referenčni pregled slovenskih protestantskih tiskov.¹ Oznake tiskov nepoučenemu bralcu sicer ne povejo tako rekoč nič, saj avtor ni vedel, kako določeno knjigo imenujemo, v katerem jeziku je in kdo je njen avtor, zato je prepisal po svojem občutku eno od nemških ali latinskih oznak knjige s platnic v nemškem ali latinskem jeziku. V tabeli tiskov, ki jim dodaja leto vezave in podatke o odtisnjenih lesorezih na platnicah, tako stojijo pod knjižnico v Memmingenu navedeni naslednji (Kyriss 1970: 373):

Katechismus, 1561, signatura: 9.7.3;

Katechismus, 1561, signatura: 9.7.4;

Confessionen, 1562, signatura: 9.6.21;

poleg tega pa je bil naše pozornosti deležen tudi Kyrissov opis naslednjega izvoda v univerzitetni knjižnici v Erlangenu:

Erlangen UB, Thl. II 53, Neues Testament 1557/8, vezava 1562.

Pod prvima dvema oznakama se skrivata izvoda glagolskega in cirilskega hrvaškega katekizma iz leta 1561 s posvetilom Primoža Trubarja,² pod tretjo oznako pa se skrivajo Trubarjevi slovenski *Articuli* (TAr 1562). Vse tri knjige lahko označimo kot v Sloveniji še neevidentirane nove najdbe (prim. Berčič 1968 in Glavan 2008: 163). Izvodi so izredno dobro ohranjeni in imajo na platnicah odtisnjene znane lesoreze s podobami Primoža Trubarja, Stjepana Konzula in Antuna Dalmate.

Tudi poizvedovanje v Universitäts Bibliothek Erlangen-Nürnberg v Erlangenu³ nam je odkrilo, da se pod gornjo navedbo skriva nov, doslej še neevidentiran izvod dela *Ta pervi deil Noviga testamenta* (z dodatki) iz leta 1557–1558. Delo je zavedeno pod signaturo »Rar A 53« in je izvrstno ohranjeno, nima pa prve pole z nemškim predgovorom – kljub temu se začne z naslovnico, kakor jo poznamo iz drugih izvodov.

Prve tri navedene knjige se nahajajo v knjižnici *Stadtbibliothek Mem-*

1 Tega je pozneje dopolnil Mihael Glavan (2008: 163).

2 Stjepan Konzul, Antun Dalmata, Primož Trubar: *Katechismus: edna malabna knjiga* [...], Tübingen, 1561 (cirilska in glagolska hrvaška verzija).

3 Za pomoč pri pridobivanju kopij tega izvoda se zahvaljujemo zaslužnemu škofu Gezi Erniši.

mingen in spadajo pod njen arhivski oddelek (*Stadtarchiv Memmingen*, Ulmer Straße 19, Memmingen), natančneje pod ločeni oddelek s starimi tiski; te znotraj knjižnice predstavlja fond, ki ga je dala v hrambo mestu t. i. *Seyfriedsche Stiftung* (fundacija družine Seyfried). Katalog teh starih tiskov ni tako velik, da se ga ne bi dalo pregledati; ob pregledu smo našli poleg treh omenjenih še en doslej neevidentiran izvod.

Na strani 112 je namreč v katalogu vpisan izvod: »Dalmatinus, Georg, *De catholica et catholicis*, Tübing[en]. 1572. 4°.« Signatura 16.3.16 priča o uvrstitvi knjige na 16. mesto (po abecedi) v razdelek 16.3: *Gesammte Theologie u. theologische Dissertationes*. Izvod je vezan na predzadnje mesto med 24 krajšimi deli s podobno vsebino; kot vsa ostala dela je brezhibno ohranjen.

Če bi kak ustrezno usposobljen raziskovalec vzel v roke omenjeni katalog že prej, pa bi nedvomno odkril tudi novo pomembno najdbo, drugi trenutno znani izvod *Cerkovne ordninge* iz leta 1564.

2. Memmingenski izvod *Cerkovne ordninge*

Cerkovna ordninga Primoža Trubarja iz leta 1564 je namreč v katalogu skrbno popisana. Najdemo jo lahko v razdelku 16.7: *Practische Theologie: 2. Liturgik*. V polju, kjer je običajno zapisan avtor, je zapis: »Cerkouna«, v polju z naslovom pa: »Ordninga; Slavisch [s. titul.], 4°«, sledi zaporedna številka kot del signature: »13«. Celotna signatura se torej glasi: 16.7.13.

Delo je našel Ulrich D. Oppitz, ki je doktoriral iz zgodovine prava, zdaj pa se ukvarja z raziskovanjem fragmentov iz srednjeveških rokopisov in inkunabul, ki so bili uporabljani za vezavo knjig v 16. stoletju. Tako je našel knjigo, ki je bila zvezana s pomočjo lista iz dela Johana Balba (Johannes Balbus) *Catholicon* iz leta 1460 (Oppitz in Weismann, v tisku). Izkazalo se je, da je to *Cerkovna ordninga*. Posumil je, da gre za redko delo, zato se je obrnil na Igorja Grdino na *Znanstvenoraziskovalnem centru Slovenske akademije znanosti in umetnosti* v Ljubljani kot na urednika Trubarjevih zbranih del, on pa mi je prijazno prepustil nadaljnji »projekt«.

Po potrditvi pristnosti dela, ki sem ga opravil, je Ulrich D. Oppitz skupaj s Christophom Weismannom pripravil navedeni članek s podrobnim opisom knjige; članek trenutno v rokopisu čaka na izdajo v *Gutenberg-Jahrbuch* 2014 ter v *Stati inu obstatu* 2014. V nadaljevanju zato izpuščam fizični opis knjige in opozarjam le na nekatere, za jezikoslovno in literarno stroko zanimivejše podrobnosti.

Knjižnica fundacije družine Seyfried sega v leta 1630–1632; obsega tiske od 15. do 19. stoletja, namenjena pa je bila študentom te fundacije. Slovenske in hrvaške knjige v njej so zelo malo rabljene, vsaj v 16. stoletju pa so bile v rabi, kar se vidi po obrabi zapiral (pri *Articulih* iz zelenega traku iz blaga, pri *Cerkovni ordningi* usnjena). Ker so vsaj od začetka 17. stoletja dalje slovensko govoreči uporabniki knjige malo verjetni, so za nas toliko bolj zanimivi rokopisni vpisi neznane roke, morda prav prvotnega (edinega?) lastnika Bernarda Steinerja.⁴ Gre za prilagoditev nekaj obrednih besedil, namenjenih duhovniku in vernikom, tako da namesto množine vernikov, ki jih predvideva originalna Trubarjeva predloga, besedilo ustreza eni sami ženski vernici. Ker gre za prvo takšno besedilo v zgodovini slovenskega jezika (če je seveda moje predvidevanje, da gre za glose, nastale v 16. stoletju ali na začetku 17. stoletja, pravilno), ga v nadaljevanju navajam. Navedeni vpisi dokazujejo, kako pomemben segment uporabnikov del slovenskih protestantskih piscev so bile ženske (prim. tudi Ahačič 2007: 37).

Razmerje med Trubarjevim besedilom in popravki z roko je naslednje. V levem stolpcu je podano natisnjeno besedilo, kjer so označene tudi morebitne prečrtane črke. V desnem stolpcu je označeno besedilo, kot ga predvidevajo popravki; vpisi z roko so okrepljeni. V tretjem stolpcu sledi oznaka strani, kjer se besedilo nahaja v knjigi.

4 Lastnik knjige je naveden z vpisom *M[agistro] Bernardino Stainero tradatur* (»[ta knjiga] naj se izroči magistru Bernard(in)u Stainerju«) na notranjem veznem listu. Bernard Steiner je postal magister šele 10. avgusta 1569 (Oppitz in Weismann 2014), kar pomeni, da je bila *Cerkovna ordninga* v rabi še kar nekaj let po zaplembi. Sicer ponuja Steinerjev življenjepis v kombinaciji z vpisi v izvod *Cerkovne ordninge*, ki jih navajamo v nadaljevanju, odlično snov za nadaljnje raziskovanje.

IZVIRNO BESEDILO	POPRAVLJENO BESEDILO	Stran v TO 1564
<p>OPOMINANE HTI ozhyti Ifpuuidi Vy ifuoleni Boshy, lubi Bratie inu Seftre, Mi bomo is S. Pyfma [...] poduuzheni [...]</p>	<p>OPOMINANE HTI ozhyti Ifpuuidi Vy ifuolena Boshia, luba Sestra, Mi bomo is S. Pyfma [...] poduuzheni [...]</p>	109b
<p>TA OZHYTA ISPVVID Ieft bog velik Greshnik, Ieft fe ifpoueim [...] De fem Ieft zheftu, mnogeteri vishi, fylnu veliku inu groffouitu greshil [...]</p>	<p>TA OZHYTA ISPVVID Ieft boga velika Greshniza, Ieft fe ifpoueim [...] De fem Ieft zheftu, mnogeteri vishi, fylnu veliku inu groffouitu greshila [...]</p>	109b
<p>In summa, Ieft ne fem muiga Gospudi Boga, is celiga muiga ferza, is cele milli, is cele mozhy, inu scelo Dusho lubil, inu nega beshedi, tu ie, tim Boshym Oblubom inu pryteshom cilu inu terdnu ne fem veroual, Ieft ne fem tudi muiga Blishniga lubil, koker fam febe. Inu ieft ne fem te Oblube inu Sauefe tiga muiga S. Kerfta, popolnoma dershal, Temuzh fem to ifto mnogeteri vishi inu zheftu, fmuiemi millalmi, sbeshedami inu fdianem, prelomil inu pregreshil, Lete inu vfe muie Grehe, katerih Ieft fdai ne morem fmisliti [...] Gospud Bug Ozha nebishki, bodi meni bolimu reunimu Greshniku dober inu Miloftiu, fa volo tuiga lubefniuiga Synu Iefufa Cristula, Odpufti inu polabi meni vfe muie Grehe.</p>	<p>In summa, Ieft ne fem muiga Gospudi Boga, is celiga muiga ferza, is cele milli, is cele mozhy, inu scelo Dusho lubila, inu nega beshedi, tu ie, tim Boshym Oblubom inu pryteshom cilu inu terdnu ne fem verouala, Ieft ne fem tudi muiga Blishniga lubila, koker fama febe. Inu ieft ne fem te Oblube inu Sauefe tiga muiga S. Kerfta, popolnoma dershala, Temuzh fem to ifto mnogeteri vishi inu zheftu, fmuiemi millalmi, sbeshedami inu fdianem, prelomila inu pregreshila, Lete inu vfe muie Grehe, katerih Ieft fdai ne morem fmisliti [...] Gospud Bug Ozha nebishki, bodi meni boli reuni Greshnizi dober inu Miloftiu, fa volo tuiga lubefniuiga Synu Iefufa Cristula, Odpufti inu polabi meni vfe muie Grehe.</p>	110a
<p>ENA PROSHNA INV MOLYTOV pred teim obhaylorom.</p>	<p>ENA PROSHNA INV MOLYTOV pred teim obhaylorom.</p>	116a

[...] Obtú mi tebe pohleunu profsimo, pofuezhui, ozhifiti tu nashe ferce, dusho inu Tellu, ftuim S. Duhum, inu fturi, de mi to vezherio tuiga Synu, taku obhayemo, inu dershimo, de tu nega Tellu inu ta nega Krij, sprauo Andahtio, urednu inu hualeshnu primemo, de mi skufi tu, te tuie dobrute inu lubefni pruti nom, inu tiga laslushena, Martre inu Smerti, tuiga lubiga Synu Iefufa Criftufa gopfudi nashiga bomo dileszni inu faguishani. Inu de mi ushe naprei ufe nashe dni, en nou zhift, fuet leben, tebi na zhafft inu kufimu Kerszhanftuu hdobrimu inu hpobolshanu, dershimo inu pelamo, inu tebi fuegshim strahum inu fuolnesho pokorszhino shiuimo inu slushimo.

[...] Obtú **iest** tebe pohleunu profsim, pofuezhui, ozhifiti tu **moie** ferce, dusho inu Tellu, ftuim S. Duhum, inu fturi, de **iest** to vezherio tuiga Synu, taku obhayem, inu dershim, de tu nega Tellu inu ta nega Krij, sprauo Andahtio, urednu inu hualeshnu primem, de **iest** skufi tu, te tuie dobrute inu lubefni pruti **meni**, inu tiga laslushena, Martre inu Smerti, tuiga lubiga Synu Iefufa Criftufa gopfudi nashiga bom dileszna inu faguishana. Inu de **iest** ushe naprei ufe moie dni, en nou zhift, fuet leben, tebi na zhafft inu kufimu Kerszhanftuu hdobrimu inu hpobolshanu, dershim inu pelam, inu tebi fuegshim strahum inu fuolnesho pokorszhino shiuim inu slushim.

ENA DRVGA MOLYTOV
PO OBHAYLI.

MI tebi nash Gospud inu ohranenik Iefu Crifte, ufo zhafft inu vifsoko hualo damo, kir fi nas steimi tuimi daruui tuiga telleffa inu tuie Krij, ohladil, inu fpet hti duhouski mozhy uti veri perprauil, natu mi tuie milofti pohleuno is ferza profsimo, de lety tui daruui nom inu noter vnas rataio kani mozhni terdni inu ftonouiti veri pruti tebi, inu kani prauil ferzhni lubefni umei nami ufemi, de fe naprei taku dershimo, de fo ufem nashim dianem inu rounanem, tebi ufelei dopademo, inu po tui voli fueffelem slushimo.

ENA DRVGA MOLYTOV
PO OBHAYLI.

117a

Jest tebi nash Gospud inu ohranenik Iefu Crifte, ufo zhafft inu vifsoko hualo dam, kir fi **mene** steimi tuimi daruui tuiga telleffa inu tuie Krij, ohladil, inu fpet hti duhouski mozhy uti veri perprauil, natu **iest** tuie milofti pohleuno is ferza profsim, de lety tui daruui nom inu noter **v meni** rataio kani mozhni terdni inu ftonouiti veri pruti tebi, inu kani prauil ferzhni lubefni umei nami ufemi, de fe naprei taku dershimo, de fo ufem **moim** dianem inu rounanem, tebi ufelei dopadem, inu po tui voli fueffelem slushim.

Memmingenski izvod Cerkovne ordninge je brezhibno ohranjen z izjemo lista 7a–7b, ki je poškodovan, tako da manjka glede na vatikanski izvod naslednje (prečrtano) besedilo: »De ta vfigamogozhi; rifnizhni Bug, Ie ta vezhni Ozha, ta dini Syn Iefus Chriftus« (7a), »OD TIGA STVARIENA ufeh ftuari« (7b). Slabše je odtisnjen tudi zgornji desni rob strani 128a, ki pa je vseeno berljiv.

Memmingenski izvod vatikanskega na mnogih mestih dopolnjuje. Poleg mnogih mest, ki so v faksimilirani izdaji vatikanskega izvoda (Trofenik in Weismann 1973) slabo vidni, lahko pa sklepamo, da so v originalu berljivi,⁵ so lepo ohranjena mesta, kjer je v vatikanskem izvodu list strgan ali zapognjen. Tako lahko beremo:

»Inu de fe ty S. Sacramenti, ta S. Kerft, ta S. Vezheria Criftufeua, prou dile inu iemio. Inu [...]« (1a),

»Inu skufi nih Preprofto Pridigo tiga Euangelia febi eno vezhnu Cerkou sbrati. Glih taku SuetiPaul od tiga gouori Ephe: 4. kir prau, Criftus ie vnebefsa gori shel« (1b).

»Steim fe ty mladi inu preprofty ludi, to Sum̃ o ufeh shtukou, te prau Vere Krszhanske navuzhe« (4a)

»kateri ie en Ozha nashiga Gospudi Iefufa Criftufa, inu kir fe ie unega Syna nom dal nafnane, inu kir ie rekai« (4b)

»Rauen tiga ie tudi potreba veiditi, De Bug vtih fuih ftuarih to fuio Ordningo dershi« (8a).

»Ampag Adam inu Eua« (8b).

»nashih Grehou ozhiszheni, Sbugom smireni« (115a).

»Kerfzhēiki imaio nih nadluge uolno terpeti« (115b).

»ufe nashe Boshye slushbe, nash stan, nashe poklyzane, dellu inu rounane dershimo inu pelamo, de fo ufem, inu uselei tebi dopademo, dai tuimu S. Kerfzhanstuu tuiga S. Duha« (119a)

»Natu mi tebe pohleunu inu is ferza profsimo, gledai miloftiuu na te tuie slushabnike, na tiga Rymškiga Ceffaria inu Kralla« (119b)

5 Npr. bra–ti (robna opomba, 72a), offral (predzadnja vrstica, 84a), leshozh (drugi odstavek, 88b; v faksimilu vatikanskega izvoda beremo: ieszozh), uuzhiti (zgornja robna opomba, 138b), nafnane (spodnja robna opomba, 138b), Bolnikom (robna opomba, 141a), ne=ma (prva vrstice zgornje robne opombe, 154a), Aku (prva vrstica, Xx2b), Malykouske (prva vrstica, Xx 3a), doli diati (prva vrstica, Xx3b).

Najdragocenejša pa so mesta, kjer je vatikanski izvod poškodovan do te mere, da nam memmingenski izvod prinaša povsem novo besedilo robnih opomb. Gre za naslednja mesta (besedilo, ki ga v vaticanskem izvodu ni, je pa v memmingenskem, je označeno s krepkim tiskom):

»Exequia mortuorum, sunt folatia viuorum, pravi **S. Auguftin**, kar **fe per tih** meruih **dei**, **pridiguie** oli **poye**, **tu** fe tim **shiuim** htroshtu **dei**, nekar tim mertuim« (163a–b).

»Satu ti Fary **htim** Merlzom fo poklyzani, de **imaio** te shaloftne [...] troshtati« (164a).

»**Ta smert tih** neuernikou inu nepokurnih nei en **konez** nih slega, **temuzh** ta fazhetik, **fa** tu ie nim **grofna** inu ftrashna« (164b).

»Obeni **ludy na** fueitu, samuzh **ty** praui Kerfzheniki« (165a)

»kateri zhlouk fe upraui veri inu klyzanu ne [!] Criftufa is tiga fuita **lozhi**, **Tiga** iftiga **Dusha** fdaici **gre Vnebeffa**. Tih **drugih** Vpekalk« (166a–b).

»**Criftus ozhyitu** prauj, **kam ty verni** mertui **Prydo**« (167a).

»**Vcerqui** per pogrebzhini« (168a).

»Neuerniki **ne Veruio**, de bi ty **mertui** Goriuftaieli, fteim oni **Boshyo** Muzh, **Rifnizo** inu zhaft **fashpotuio**« (169a).

»**Tih Vernih Proshne**, **bodo** **guishnu uslishane**« (opomba desno zgoraj, 171a).

»**Sa ufe dobre pridne rizhy**, **hozhe Bug proshen biti**« (opomba levo zgoraj, 171b).

»REGISTER« (Xx2a).

»Enu fueistu opominane hti ozhyti gmain molitui. fol. **118**. Duei Collecti, duei gmain proshni, fa vfo Cerkou inu **fa nee** Slushabnike. fol. **118**. Ena Collecta, proshna, fa Ceffarie, Krale, Vyude, **fa vus** Raih inu fa vfo Gospofzhino. fol. **119**.« (Xx4a).

»katere ta **Sludi** nagane, de bi na milofsti inu Pomuzhi Boshy zagali. [beseda *gori* je v faksimile prišla iz predhodnega lista] fol. 147. Od nekaterih rizhy, kir fe fa volo tiga Obhayla per bolnikih [beseda *Forma* je v faksimile prišla iz predhodnega lista] **mogo** pergoditi. fol. 153. **Koku** fe ima fteimi, kir merio inu to Dusho poiemlo, rounati. fol. 155.« (Xx4b).

Poleg tega prva stran registra v memmingenskem izvodu vsebuje edino mesto (Xx2a), ki se razlikuje od vatikanskega izvoda do takšne mere, da gre za tiskarjev popravek. Prva vrstica navedb vsebinskih razdelkov se namreč v vatikanskem izvodu glasi: »KKuliku Shtukou oli rizhy slishio [...]«, v memmingenskem pa »KVliku Shtukou slishio [...]«. Očitno je torej, da gre za popravek, ki je nastal med tiskom.⁶ Ohranjene so tudi oznake strani 169, 170 in 171, ki jih v vatikanskem izvodu ni.

3. Tisk prvih dveh slovenskih knjig

Leta 1799 je Christian Friedrich Schnurrer (1989 [=1799]: 7–8) v svojem prispevku o slovanskih tiskih v Württembergu v 16. stoletju navedel kot najverjetnejše mesto tiska prvih dveh Trubarjevih knjig Tübingen. Iz tega je izhajalo sklepanje, da je moral biti tiskar Ulrich Morhart, katerega delavnica je natisnila tudi nekatera nadaljnja Trubarjeva dela. Tak zaključek je bil sicer logičen, ni pa temeljil na nobenem stvarnem viru, le na Trubarjevih formulacijah iz pisem in uvodov, kjer pojasnjuje, da ni kršil prepovedi tiska. Ker gre za prvi slovenski knjigi, je kar težko razumljivo, da o tej interpretaciji kar nekaj desetletij ni nihče podvomil, čeprav so se vsi zavedali, da glede razumevanja Trubarjevih izjav o letu (s tem pa tudi o kraju) izdaje ni vse tako, kot bi moralo biti. Podatki se niso ujemali, kar so dosedanji raziskovalci reševali različno, ob tem pa so bili vselej v določeni zadregi, saj je bilo treba spregledati zdaj to, zdaj ono Trubarjevo izjavo, zdaj ta, zdaj oni stvarni podatek.

Prispevek Helmuta Clausa (2013: 127–138) v lanskem Gutenbergovem letopisu je s tega vidika prelomen in zahteva od nas nov premislek glede tiska prvih dveh slovenskih knjig, saj temelji na dokazilih, ki jih je po našem mnenju tako rekoč nemogoče ovreči. Ne glede na dejstvo, da so si tedanje tiskarske delavnice lahko posamezne črke in lesoreze izposojale, je Clausu uspelo na podlagi podrobne študije razširjenosti inčialke L, ki jo najdemo v Trubarjevem *Katekizmu* iz leta 1550 na strani A3a prvega dela, ter podrobne primerjave preostalih

6 Na to opozarjata že Oppitz in Weismann (v tisku).

črk *Katekizma* in *Abecednika* iz leta 1550 ugotoviti, da ne inicialke ne posameznih drugih razlikovalnih črk ne najdemo v nobenem tisku Ulricha Morharta, pač pa jih z vsemi podrobnostmi lahko zasledujemo na liniji tiskov iz delavnic, ki so jih vodili (kronološko, kot mojstri in njihovi nasledniki) Thomas Anshelm (1516–1523, Hagenau) – Johann Setzer (1523–1532, Hagenau) – Peter Braubach (1536–1543, Schwäbisch Hall) – Pankratius Queeck (1543, Schwäbisch Hall) – Peter Frentz (1543/1545–1553, Schwäbisch Hall).⁷ Braubach je imel sprva tiskarno v mestu Schwäbisch Hall, po svojem odhodu v Frankfurt (1540) jo je deloma prepustil svaku Queecku, tega pa je po njegovi smrti (1543) nasledil Peter Frentz. Ta je bil sicer dolgoletni sodelavec in učenec Petra Braubacha: do svoje smrti leta 1553 je v tiskarni v Schwäbisch Hallu natisnil okrog 25 tiskov, za katere lahko z gotovostjo dokažemo provenienco (Claus 2013: 135).

Claus je po našem mnenju zbral podatke, ki ne dopuščajo nobenega dvoma, da črke in inicialka L, uporabljene za tisk *Katekizma* in *Abecednika* iz leta 1550, ne bi bile iz tiskarne Petra Frentza v Schwäbisch Hallu. Tam so bile črke in lesorez z inicialko L tako pred tiskom prvih dveh slovenskih knjig kakor tudi po njem.

Na mestu je zato vprašanje, ali je bila knjiga kljub prepovedi natisnjena v Schwäbisch Hallu, ali pa so črke za knjigo dejansko posodili kam drugam. Toda kam? Če bi Trubar res upošteval prepoved, potem bi morala inicialka in nekatere druge črke romati najverjetneje v delavnico Petra Braubacha v Frankfurt, ki je bila povezana s tiskarno v Schwäbisch Hallu, a je bila tako s črkami kot z inicialkami dobro opremljena – le težko si razumno razložimo, zakaj bi si samo za dve knjigi izposojali, kar so že imeli. Prav tako bi bilo nerazumljivo, da bi jih posojali iz Halla v Tübingen v Morhartovo tiskarno (in nato nazaj), saj je imel tudi Morhart pri sebi vse potrebno, povezav med tema dvema tiskarnama pa ne poznamo in jih zelo verjetno tudi ni bilo. Da bi tiskal Trubar z izposojenimi črkami kje drugje, je še manj verjetno.

Vse torej kaže, da lahko tudi po širšem premisleku pritrdimo Clausu (2013: 137) v sklepu, da je Trubar tiskal svoji prvi knjigi ne glede na *interim* v mestu Schwäbisch Hall.

7 Prim. podatke o tiskarnah in tiskarjih v CERL 2013.

V tem kontekstu moramo torej znova brati in komentirati razpoložljive Trubarjeve izjave o tej zadevi. Izjavi iz let 1557 in 1561 nista v ničemer sporni, saj prinašata le podatek, da je bila knjiga zaradi prepovedi tiskana skrivaj – ne omenjata pa, da bi bila tiskana drugje; še več, zakaj bi tisk potekal »z nevarnostjo« (»mit gfar«), če bi to potekalo v Tübingenu s tiho ali glasno odobritvijo vojvode ali bodočega vojvode Krištofa:

»V dveh krajih so namreč tiskarjem njihovi višji nadzorniki strogo prepovedali tiskati moje slovenske spise. Moral sem jih dati tiskati skrivaj z nevarnostjo ter v svoji odsotnosti, da jih nisem mogel popraviti. Tiskar in neki krščanski pridigar, ki oba nista razumela besedice slovenski, sta opravila korekturo« (TT 1557: A4a, Rupel 1966: 73–74).⁸ »Moral jo je [Trubar] tiskati skrivaj in pod izmišljenim imenom zato, ker mu je nadzorniki tiskarn v dveh krajih v času interima niso hoteli dovoliti tiskati« (TR 1561: B3a–B3b, Rupel 1966: 116).⁹

Podobno ne govori proti podatku o tisku v Schwäbisch Hallu Trubarjevo pismo Henriku Bullingerju 20. decembra 1557:

»Zakaj pred 7 leti niso ne Nürnberžani ne Halčani hoteli dovoliti, da bi njih tiskarji natisnili moj katekizem z napevi, ker so vedeli, da sem v nemilosti pri kralju, pa so se bali tudi zase« (Rajhman 1986: 32–33).¹⁰

Gornje tri izjave nam torej zgolj podajajo informacijo o tem, da sta se *Katekizem* in *Abecednik* v primeru, da so ju natisnili v mestu Schwäbisch Hall, tiskala ilegalno.

Edina sporna Trubarjeva izjava, glede vsebine katere so že večkrat dvomili predhodni raziskovalci in na katero so se naslanjali tudi nji-

8 »Denn an zweien orten war den Buchdruckherrn von jren Oberen vnd Superattendenten hoch verboten / meine Windische Schrifftten zudrucken. Ich habs verborgen mit gfar / vnd in meinem abwesen / das ichs nit hab mögen Corrigieren / trucken müssen lassen. Der Buchtrucker vnd ein Christlicher Prediger / die beid kein wort Windisch verstanden / habens Corrigiert.«

9 »/W/ölches [Büchlin] er [Truber] heimlich vnnnd vnder einem erdichten Namen/ (von wegen / das jme die Superattendenten der Truckereyen / an zweyen orten / zür zeit des Interims / gemelt Büchlin / zütrucken nicht wolten gefattten).«

10 »Nam Noribergenses neque Hallenses ante annos 7 uolebant permittere, vt meus rhythmicus catechismus Schlauius ab eorum typographis excuderetur quia sciebant, me esse sub indignatione regis, a qua et sibi timebant.«

hovi sklepi, bi bila potemtakem izjava iz Trubarjevega uvoda v izdajo celotne Nove zaveze iz let 1581 in 1582:

»Da pa posvečam tole knjigo Vaši knežji milosti in jo v njenem imenu izdajam, so predvsem naslednji trije vzroki. Prvi je tale: po posebnih božjih ukrepih in milostni naklonjenosti presvetlega visokorodnega krščanskega kneza in gospoda, gospoda Krištofa, vojvode württemberškega in teškega [...] so se vse zgoraj navedene slovenske knjige natisnile v Tübingenu (za časa *interima* niso v Nürnbergu in Schwäbisch Hallu hoteli dovoliti natisa niti prvega malega katekizma v rimah in napevih s pridigo o opravičenju pred Bogom) [...]« (TT 1581–1582: (:)(8b; Rupel 1966: 279).¹¹

Ta izjava je delala preglavice vsem dosedanjim raziskovalcem, ki so izhajali iz hipoteze, da je *Katekizem* izšel v Tübingenu, saj je Trubar v TT 1557 (A3b),¹² poleg tega pa še v zgoraj omenjenem pismu Henriku Bullingerju izjavil, da je *Katekizem* izšel leta 1550, in v TR 1561 (B3a), da je izšel pred *Abecednikom*, ki nosi letnico 1550.¹³ Vendar tudi ta izjava, če jo razumemo in prevajamo v skladu s predpostavko, da sta bili prvi slovenski knjigi natisnjeni v Schwäbisch Hallu, drži. *Katekizem* iz leta 1550 namreč v besedilu pred navedeno Trubarjevo izdajo v navedenem uvodu resnično ni omenjen. Trubar navaja le, da je napisal med drugim tudi »Catechismum mit dreierley kurtzen vnnd außführlichen Außlegungen« (TT 1581–1582: (:)(2b), torej »Katekizem s trojno kratko in izčrpno razlago«; takšno »trojno« razlago pa vsebujejo prav katekizmi iz let 1555, 1567 in

11 »Das aber E. F. G. ich diß Buch zuschreibe / vnd vnder dero Namen außgehen lasse / geschickt fürnemlich auß folgenden dreien Vrsachen. Die erste ist / Nachdem auß sonderlichen Schickungen Gottes / vnnd gnädiger Vergünstigung des Durchleuchtigen Hochgebornen Christlichen Fürsten vnd Herren Christoffen Hertzogen zu Würtemberg / vnd Teck [...] die ob angezeigte Windische Bücher alle zu Tübingen getruckt sein

12 »Im 1550 Jar / seind die ersten zwey Windische Büchlin gedruckt worden.«

13 »Das aber E. F. G. ich diß Buch zuschreibe / vnd vnder dero Namen außgehen lasse / geschickt fürnemlich auß folgenden dreien Vrsachen. Die erste ist / Nachdem auß sonderlichen Schickungen Gottes / vnnd gnädiger Vergünstigung des Durchleuchtigen Hochgebornen Christlichen Fürsten vnd Herren Christoffen Hertzogen zu Würtemberg / vnd Teck [...] die ob angezeigte Windische Bücher alle zu Tübingen getruckt sein

1575, ki so vsi izšli pod pokroviteljstvom vojvode Krištofa. Na takšne drobne Trubarjeve manevre, kadar je imel namen doseči svoj cilj, smo opozarjali že v zvezi z njegovimi odnosi do financierjev knjig (Ahačič 2007: 56–62). Zato se nam ponuja naslednja interpretacija nemškega besedila:

»Da pa posvečam tole knjigo Vaši knežji milosti [torej vojvodi Ludviku Württemberškemu] in jo v njenem imenu izdajam, so predvsem naslednji trije vzroki. Prvi je tale: po posebnih božjih ukrepih in milostni naklonjenosti presvetlega visokorodnega krščanskega kneza in gospoda, gospoda Krištofa, vojvode württemberškega in teškega [...] so se vse zgoraj navedene slovenske knjige natisnile v Tübingenu (za časa *interima* v Nürnbergu in Schwäbisch Hallu natisa zanje [torej za zgoraj omenjene knjige] niso hoteli dovoliti, niti natisa prvega malega katekizma v rimah in napevih s pridigo o opravičenju pred Bogom).«

Natisa po takšni interpretaciji gornjega besedila v Schwäbisch Hallu torej niso dovolili, kar pa ne pomeni, da ga niso ilegalno izvedli, *Katekizem* in *Abecednik* iz leta 1550 pa ne spadata med »zgoraj navedene slovenske knjige«, torej med knjige, natisnjene v Tübingenu.

Moje sklepanje glede poteka dogodkov ob tisku prvih dveh slovenskih knjig bi bilo tako naslednje: Trubarju je bilo tiskanje uradno onemogočeno zaradi prepovedi nadzornikov tako v Nürnbergu kot v Schwäbisch Hallu. S Petrom Frentzem (tudi *Frentius* oziroma *Frentzius*), tiskarjem v Schwäbisch Hallu, ter najverjetneje še z Mihaelom Grätterjem (tudi *Gretter*), »krščanskim pridigarjem« v istem kraju,¹⁴ se je zato dogovoril, da bosta knjigi natisnjeni v njegovi delavnici v tajnosti ob Trubarjevi odsotnosti. To verjetno ni bilo posebno težko, saj tiskarn praviloma niso pregledovali, Trubarjeva odsotnost pa je nevarnost, da bi kdo opazil, kaj se dogaja, še dodatno zmanjšala. Tudi če je v Schwäbisch Hallu še kdo vedel za tak projekt (morda celo mestna oblast), jih ni prav nič stalo, da so tak skrivni projekt dopustili, saj jih je skrbelo predvsem, da se ne bi zamerili višjim oblastem. In če je projekt

14 V Schwäbisch Hallu je imel Trubar vsaj tri dokumentirane znanke: župnika Mihaela Grätterja (Gretter), fizika Johanna Regula (Regulus) ter učitelja Jerneja Holdenriedta (prim. Rajhman 1986: 19–20, 327).

s skrivnim tiskom v Schwäbisch Hallu uspel, potem ga Trubar nikjer ne izpostavlja predvsem zato, ker bi bilo res skrajno neprevidno opozarjati oblastnike o svoji (in tiskarjevi) kršitvi interima in izrecne prepovedi.

Tak sklep rešuje tudi dilemo glede letnice izida Trubarjeve knjige. Glede na neujemanje Trubarjevih izjav ob predpostavki, da je *Katekizem* izšel v Tübingenu, je zato zgoraj navedeno mesto iz TT 1581–1582 delalo velike težave že Francetu Kidriču (1921: 301); Krištof je namreč zasedel prestol šele po 6. novembru 1550, ko je umrl njegov predhodnik Ulrik; potemtakem bi moral *Katekizem* iziti šele leta 1551, če bi njegov tisk res omogočil vojvoda Krištof. Od dovoljenja do natisa je moralo namreč preteči kar nekaj časa, dovoljenja za tisk Trubarjevih del pa vojvoda Krištof zagotovo ne bi utegnil dati že v prvih dneh po svojem imenovanju. Toda ne glede na pomisleke je ob predpostavki, da sta prvi slovenski knjigi tiskani v Tübingenu, prevladalo mnenje,¹⁵ da tudi za izid *Katekizma* velja letnica iz *Abecednika*, torej 1550, saj bi bilo nekoliko nenavadno, da Trubar na zgoraj omenjenem mestu v TR 1561 ne bi dajal pravega podatka, ko pa jasno pravi, da je *Katekizem* njegova prva knjiga, šele za njo pa navaja tudi *Abecednik* 1550. To mnenje se je nato utemeljevalo z nekoliko za lase privlečenim sklepom, da je pač Krištof Trubarju pomagal, še preden je postal vojvoda (in potemtakem tudi še preden se je seznanil leta 1553 s Petrom Pavlom Vergerijem). To pa je zagotovo manj verjetno kot naša razlaga. Če se torej ne bodo našli kaki novi viri, ki bi pojasnjevali novoodkrite podatke o črkah – in močno dvomim, da se bodo – moramo kot kraj tiska predvidevati Schwäbisch Hall, kot tiskarja pa Petra Frentza.

4. Jernei Skuryaniz

To nas vodi k naslednjemu razmišljanju, ki je seveda že bolj na ravni ugibanj – a zato nič manj zanimivo. Če bi Primož Trubar s psevdonimom *Jernej Škrjanec* v *Katekizmu* 1550 želel narediti poklon ti-

15 Debatu povzema in sklene Joka Žigon (1954: 331–334), Rupel v obeh izdajah monografije (1962: 77, 1965: 84–85) o Trubarju takšno razlago sprejema, a se od nje vidno distancira: »V zadnjih letih pa dajejo raziskovalci več vere Trubarjevemu podatku in menijo [...]«, kar se mu sicer precej redko zgodi.

stim, ki so mu v Schwäbisch Hallu pomagali, ne bi pa hotel pri tem izpostaviti tiskarja in korektorja, potem bi bil »Jernej« zgoraj omenjeni Bartholomeus [= Jernej] Holdenriedt, »Škrjanec« pa zgoraj omenjeni Johannes Regulus, ki v priimku skriva škrjancu podobnega ptiča kraljička.

VIRI IN LITERATURA

- Kozma AHAČIČ, 2007: Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: protestantizem. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Branko BERČIČ, 1968b: Das slowenische Wort in den Drucken des 16. Jahrhunderts. *Abhandlungen über die slowenische Reformation*. München: Rudolf Trefenik. 152–268.
- Cerl 2013 = *CERL Thesaurus*. Consortium of European Research Libraries, 2013. <<http://thesaurus.cerl.org>>.
- Helmut CLAUS, 2013: »Gedruckt in Siebenbürgen durch Jernei Skuryaniz«. *Gutenberg-Jahrbuch* 88. 127–138.
- Mihael GLAVAN, 2008: *Trubarjev album: romanje za Trubarjem*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Igor GRDINA, 1999: *Od Brižinskih spomenikov do razsvetljenstva*. Maribor: Obzorja.
- France KIDRIČ, 1921: Trije prispevki k zgodovini slovenskega pismenstva v 16. stoletju. *Južnoslovenski filolog II*. 301–308.
- Ernst KYRISS, 1970: Württembergische Renaissance-Einbände mit slawischen Drucken des Primus Truber. *Gutenberg-Jahrbuch* 45. 371–381.
- Sönke LORENZ (ur.), 2001: *Primus Truber: Der slowenische Reformator und Württemberg*. Stuttgart: W. Kohlhammer.
- Ulrich-Dieter OPPITZ in Christoph WEISMANN, 2014: Slovenski cerkveni red 1564 – še en najdeni izvod (Die Slowenische Kirchenordnung von 1564 – ein neu gefundenes Exemplar). *Stati inu obstati* 19-20 (2014), 36–41.
- Jože RAJHMAN, 1986: *Pisma Primoža Trubarja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede (Korespondence pomembnih Slovencev 7).
- Jože RAJHMAN, 1997: *Pisma slovenskih protestantov*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede (Korespondence pomembnih Slovencev 11).

- Marianne ROZSONDAI, 1972: Beiträge zu Württembergischen Renaissance-Einbänden mit slawischen Drucken des Primos Truber. *Gutenberg-Jahrbuch* 47. 353–359.
- Mirko RUPEL, 1958: Trubariana. *Razprave razreda za filološke in literarne vede* 2–3. Ljubljana: SAZU. 165–187.
- Mirko RUPEL, 1962: *Primož Trubar: življenje in delo*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Mirko RUPEL, 1965: *Primus Trüber: Leben und Werk des slowenischen Reformators*. Deutsche Übersetzung von B. Saria. (Südosteuropa-Schriften 5.) München.
- Mirko RUPEL, 1966: *Slovenski protestantski pisci* (druga, dopolnjena izdaja). Ljubljana: DZS.
- Oskar SAKRAUSKY, 1989: *Primus Truber: Deutsche Vorreden zum slowenischen und kroatischen Reformationswerk*. (Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte 5/1). Wien: Institut für protestantische Kirchengeschichte Wien – SAZU, Ljubljana.
- Christian Friedrich SCHNURRER, 1989 [=1799]: *Slavischer Bücherdruck in Württemberg im 16. Jahrhundert: ein literarischer Bericht*. Unveränderter Nachdruck mit einem Nachwort von Peter Bartl. (Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen, 20.) München: R. Trofenik. TA 1550 = Primož Trubar, 1550: *Abeccedarium vnd der klein Catechismus*. Tübingen.
- TAr 1562 = Primož TRUBAR, 1562: *ARTICVLI OLI DEILI, TE PRAVE STARE VERE KERSZHANSKE*. Tübingen.
- TC 1550 = Primož TRUBAR, 1550: *Catechismus*. Tübingen.
- TO 1564 = Primož TRUBAR, 1564: *CERKOVNA ORDNINGA*. Tübingen.
- TR 1558 = Primož TRUBAR, 1558: *EN REGISHTER*. Tübingen.
- TR 1561 = Primož TRUBAR, 1561: *Regifter vnd summarifcher Innhalt*. Tübingen.
- Rudolf TROFENIK in Christoph WEISMANN (ur.), 1973: *Primož Trubar: Cerkovna ordninga = Slowenische Kirchenordnung: Tübingen 1564. Teil 1: Text*. (Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen, 10.) München: R. Trofenik.
- TT 1557 = Primož TRUBAR, 1557: *TA PERVI DEIL TIGA NOVIGA TESTAMENTA*. Tübingen.
- TT 1581–82 = Primož TRUBAR, 1581–82: *TA CELI NOVI TESTAMENT*. Tübingen.
- Joka ŽIGON, 1954: Kdaj je izšla prva slovenska knjiga? *SR* 5–7. 331–334.

UDC 274(497.4):27-28

*Kozma Abačič***Cerkovna ordninga, Articuli, abecedarium, catechisms –
and Dalmatin's master's thesis**

The article draws attention to five new finds of books by 16th-century Protestant writers: the *Catechismus* (Catechism) of 1561 in both Glagolitic and Cyrillic script, *Ta pervi deil Noviga testamenta* (The First Part of the New Testament) and *Articuli* (The Articles) by Primož Trubar from 1557–1558 and 1562, Jurij Dalmatin's master's thesis, *De catholica et catholicis* (1572), and *Cerkovna ordninga* (Church Order) of 1564. The last mentioned involves the new find of what is now the second extant copy of this work, discovered in October 2013 by Ulrich D. Oppitz, and stresses its significance and the differences compared with the previously only known copy. The author particularly points out the interesting handwritten additions in the book, which represent the first extant written source intended exclusively for a woman reader.

Primož Trubar was officially prevented from printing his *Catechismus* and *Abecedarium* (both 1550) by the prohibition of the inspectors in Nürnberg as well as in Schwäbisch Hall. It was therefore decided that the two books should be printed in Tübingen at the printer's Ulrich Morhart. On the basis of new findings about letters and the initial letter L in the first two Slovene books, the author offers a new interpretation regarding the place of printing and the printer who produced the two books. Trubar made an agreement with Peter Frentz (also *Frentius* or *Frentzius*), a printer in Schwäbisch Hall, and very probably also with Mihael Grätter (also *Gretter*), a "Christian preacher" in the same place, that the two books would be printed secretly in Frentz's workshop while Trubar was absent. Probably this was not particularly difficult as printing works were generally not inspected, while Trubar's absence further reduced the danger that anyone would notice what was happening. Moreover, if anyone in Schwäbisch Hall knew of such a project (perhaps even the town authorities), it would not cost them anything to permit such a secret project, since they were primarily concerned with not offending higher authorities. And if the secret printing in Schwäbisch Hall succeeded, Trubar would not reveal it anywhere, especially as it would be extremely imprudent to inform the authorities of his (and the printer's) infringement of the Augsburg Interim and the express prohibition.

This interpretation is based on a recent comparison of this printed material with those of other printing houses and on a repeated analysis and interpretation of the sources which throw light on the origin of these two works by Trubar. The new findings also explain the problems encountered so far in deciding the year of publication of the *Catechismus*.